

سرشناسه: کاظمی، محمد، ۱۳۶۸-

عنوان و نام پدیدآور: سنگ‌نگاره‌های مشگین‌شهر و قره‌داغ / مؤلفین محمد کاظمی، رضا رضالو.

مشخصات نشر: اردبیل: یایلیق، ۱۳۹۷.

مشخصات ظاهری: ۳۱۴ ص.: مصور.

شابک: ۳۵۰۰۰۰: ۲-۴۴-۷۴۷۰-۶۰۰-۹۷۸

وضعیت فهرست نویسی: فیپا

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: سنگ‌نگاره‌ها -- ایران -- مشگین‌شهر

موضوع: petroglyphs -- iran -- meshkin shahr

موضوع: نقاشی‌های روی صخره -- ایران -- مشگین‌شهر

موضوع: rock paintings -- iran -- meshkin shahr

موضوع: سنگ‌نگاره‌ها -- ایران -- ارسباران

موضوع: petroglyphs -- iran -- arsbaran

موضوع: نقاشی‌های روی صخره -- ایران -- ارسباران

موضوع: rock paintings -- iran -- arsbaran

شناسه افزوده: رضالو، رضا، ۱۳۵۵

رده بندی کنگره: ۱۳۹۷ ۵۵/م ۵۵۵/۵۵

رده بندی دیویی: ۹۵۵/۰۰۷۲۷

شماره کتابشناسی ملی: ۵۱۳۶۶۴۴

عنوان کتاب: سنگ‌نگاره‌های مشگین‌شهر و قره‌داغ

مؤلفین: مهندس محمد کاظمی، دکتر رضا رضالو

انتشارات: یایلیق

صفحه آرای: آنامین یایلیقی / تعداد صفحه: ۳۱۴ / سال چاپ: ۱۳۹۷ / نوبت

چاپ: اول / قیمت: ۳۵۰۰۰۰ ریال

شابک: ۳۵۰۰۰۰: ۲-۴۴-۷۴۷۰-۶۰۰-۹۷۸ ISBN: 978-600-7470-44-2

SS.DONYAVI@GMAIL.COM

09148637090-09358017967

فهرست مطالب

صفحه

۷	مقدمه
۱۵	جغرافیای تاریخی و طبیعی
۲۹	وجه تسمیه منطقه
۳۷	مشگین شهر
۴۵	اهر
۴۹	ورزقان
۵۱	سنگ‌نگاره‌های مجموعه شیخ علی
۶۳	سنگ‌نگاره‌های مجموعه شرا
۷۵	سنگ‌نگاره‌های مجموعه گیلر محمد حسن
۹۱	سنگ‌نگاره‌های مجموعه دده بیگلو
۹۵	سنگ‌نگاره‌های مجموعه داش
۱۰۹	سنگ‌نگاره‌های مجموعه نوقدو
۱۱۵	سنگ‌نگاره‌های مجموعه پیرازمیان
۱۳۱	سنگ‌نگاره‌های مجموعه دوه دره‌سی
۱۵۵	سنگ‌نگاره‌های مجموعه اوو دره‌سی
۱۶۳	سنگ‌نگاره‌های مجموعه لیقلان
۱۶۷	سنگ‌نگاره‌های مجموعه قوشا داش
۱۷۷	نمادشناسی نقوش
۱۸۱	بزرگوهی

۱۹۳	گوزن
۱۹۹	گاو
۲۰۷	آهو
۲۱۱	اسب
۲۱۷	مار
۲۲۳	پرنده
۲۲۷	حیوانات وحشی
۲۳۱	نقوش انسانی
۲۴۵	طرح نقوش
۲۸۷	عکس‌ها
۳۰۱	عکس‌های مربوط به فصل چهارم
۳۰۹	منابع

شاید بتوان نقوش صخره‌ای موجود بر روی دیوار غارها و تخته سنگ‌های بزرگ و کوچک را قدیمی‌ترین هنر بشر دانست که برای اهداف گوناگون ترسیم گردیده‌اند و نکته جالب در این مورد توالی زمانی این نقوش می‌باشد که بصورت متداول از زمان‌های گذشته آغاز و تا به امروزه نیز به نوعی ادامه یافته است. این هنر بصورت گسترده در سرتاسر جهان مشاهده گردیده است و در کشور ایران نیز می‌توان در بسیاری از نقاط سایت‌های بسیاری که دارای سنگ نگاره‌های بی نظیر می‌باشند را ملاحظه نمود.

هنر صخره‌ای می‌تواند بهترین داده‌ی باشد که انسان را شناخت ریشه‌های هنری، شناختی و فرهنگی خود از گذشته تا به حال یاری نمایند. چند میلیون نگاره یا نقش‌مایه‌ی هر صخره‌ای تاکنون کشف گردیده است و هر ساله نیز بر تعداد این کشفیات افزوده می‌شود.

هر یک از سایت‌های سنگ نگاره می‌باشند، خود دارای انواع نقوش منفرد و گروهی می‌باشند که این مجموعه‌ها دارای بیشترین مدارک و رموز نمادین در مورد تکامل انسانی در بسیاری از زمینه‌ها و ساختارهای اجتماعی خالقانشان می‌باشد.

کهن‌ترین هنر صخره‌ای شناسایی شده در هند حدود دویست و پنجاه هزار سال قبل به وجود آمده است. ((این اثر شامل نشانه‌ای فنجانی و خطی منحنی است که در صخره‌ای ک غار سنگی، ریگی کنده شده است)). در همان زمان علامت‌های خطی ساده بر تعداد زیادی اشیای منقول (استخوان، دندان، عاج و...) گذاشته شده‌اند که این آثار در زیستگاه‌های انسانهای نخستین کشف شده‌اند. در اوبانی مرکزی و شرقی نیز مجموعه‌های عظیم از خطوط در کنار هم ابتدا پدیدار گشته‌اند، آهسته آهسته نقاشی‌های متعددی هستند که آنها را به صورت الگوهای زیگزاگی، صلیب، کمان، خطوط موازی می‌توان معرفی کرد. این مرحله‌ی زمانی که باستان‌شناسان آن را پریکامبیک می‌نامند حدود ۳۵۰۰۰ الی ۱۵۰۰۰ سال قبل است. در استرالیا بعضی نمونه‌های هنر صخره‌ای ۶۰۰۰۰ سال قدمت دارند که با قدمت سکونت انسان در این قاره برابری می‌نماید. در این دوران، هنر صخره‌ای در اروپا نیز پدید می‌آید که قدیمی‌ترین نمونه‌ی

شناخته شده که آن نقش آرایش هجده اثر دایره‌ای (مانند یک پیاله یا فنجان) در یک غار فرانسوی است که بر تخته سنگی بالای محل دفن یک کودک حک شده است.

در ابتدا این هنر (سنگ نگاره) بصورت بسیار ساده و ابتدایی خلق گردیده است. بطور کلی می‌توان گفت که ابتدای‌ترین سنگ‌نگاره‌ها متشکل از خطوط ساده آثار انگشتان دست می‌باشد. در ۳۰۰۰۰ سال قبل بر روی سطوح نرم غارها در اروپا و استرالیا می‌توان نقوشی را مشاهده نمود که شامل آثار انگشت انسانی می‌باشند.

پس از این مرحله که انسان نقش‌های بسیار ساده ترسیم می‌نمود به تدریج تصاویر دوبعدی از اشیاء پدیدار شدند که کهن‌ترین نمونه آن را می‌توان در "فرانسه" ملا غله نمود که متعلق به ۳۲۰۰۰ سال قبل می‌باشد و پس از آن نقاشی‌های نامبیا در جنوب آفریقا قرار دارد که این سبک تا حدود ۲۰۰۰۰ هزار سال قبل ادامه یافته است. از این تاریخ به بعد فرهنگ‌های بشری به صورت قابل توجهی شروع به تغییر کردند تا اینکه در حدود ۱۸۰۰۰ سال قبل شاهد شکوفایی این هنر در سایت‌های مانند: غار لاسکو در فرانسه و تامپا در اسپانیا هستیم که هنرمندان بر روی دیوارهای آنها نقاشی‌های زیبایی را خلق نموده‌اند.

با پایان یافتن عصر یخبندان سال‌های متمادی دیگر برای گذران زندگی خویش انتخاب می‌نماید. چنانچه با تغییرات آب و هوایی انسان‌ها، غارها را محل زندگی برای خود انتخاب نموده بودند را ترک کرده و به مناطق دشت‌ها و کنار رودخانه‌ها روی می‌آورند. این مسئله خود به انتخاب هنر سنگ نگاره (صخره‌ای) کمک بسیاری نمود. در تمامی نقاط جهان به غیر از قطب‌ها، نقاشی‌های صخره‌ای هم اکنون شواهدی بر گستره‌ای از سبک‌های هنری و فرهنگ‌ها، تنوع نژادی، رایج‌های انسان‌ها در تمامی قاره‌ها و روند ایجاد ادیان بزرگ هستند؛ حتی تغییرات اخیر تاریخی مانند مهاجرت دسته جمعی، استعمار و گسترش دینی نیز در این هنرهای صخره‌ای منعکس شده‌اند^۱. با بیان مواردی از آغاز ترسیم نقاشی‌ها بر روی تخته سنگ‌های داخل دشت‌ها و اطراف رودخانه بصورت جزئی حال باید عنوان نمود که برای هنر صخره‌ای دو شکل و یا دو روش کار در طول چندین هزار سال وجود داشته است که عبارتند از: ۱- پتروگلیف)

^۱- کریمی، فریبرز، ۱۳۹۲، ۴.

کننده کاریها) و ۲- پیکتوگراف (نقاشی‌ها). مورد اول که پتروگلیف نامیده می‌شود توسط کنده‌کاری، چکش‌کاری، خراشیدن یا فرسایش سطوح سنگ ایجاد می‌گردد و روش دوم چنانچه از نام آن مشخص است نقاشی‌های می‌باشند که با مواد رنگی مختلف و با ابزار گوناگون مانند: چوب، انگشتان دست و غیره در سطوح مناسب به اجرا درآورده شده‌اند. در ایران تا بحال در مورد هنر سنگ‌نگاره‌ای بصورت جامع تحقیقاتی انجام نگردیده است و محققان هر کدام یک و یا چندین محوطه را مورد بررسی و تحقیق قرار داده‌اند. نقوش صخره‌ای مشگین شهر و قره‌داغ که جزئی از مجموعه نقوش شمال غرب می‌باشند را می‌توان در هر دو گروه سنگ‌نگاره‌های پتروگلیف (کنده کاری) و پیکتوگراف (نقاشی) که بدون رنگی ذاهری خاص و قابل مشاهده است، طبقه بندی نمود.

باید عنوان نمود که نمونه‌های شناسایی شده در این حوضه و حوزه‌ی شمالی ارس دارای اهمیتی ویژه است، زیرا این منطقه از گذشته‌های دور به عنوان یک نقطه‌ی ارتباطی بین اوراسیا، ترکیه، همچنین کشورهای سواحل شرقی مدیترانه (لوانت) و جنوبی (زاگرس و جنوب غرب آسیا) راه است. غالباً تنها کاری که در جریان تلاش برای خلق مجدد این زمینه از دست ما خارج است، حدس زدن است، حتی در مواقعی که قادریم ثابت کنیم که نقاشی مورد بحث کارکردی خصوصی داشته است^۱.

منطقه‌ی شمال غرب ایران بخش وسیعی از آذربایجان تاریخی است که در حال حاضر شامل استان‌های امروزی: اردبیل، آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی، زنجان، همدان، قزوین و کردستان است. این منطقه به جهت موقعیت خاص جغرافیای دارای منابع بکر بوده و با داشتن کوه‌های مرتفع، پناهگاه‌ها، آب‌های فراوان، تنوع گیاهی و جنگلی سرزمینی بسیار مستعد در جهان می‌باشد. از نظر تاریخی نیز «تتاد آثار زنده تاریخی با بیش از هزاران اثر نشان از یک تمدن غنی در ادوار مختلف است و نیز از کانون‌های مهم بشری به شمار می‌رود.

آذربایجان یکی از کانون‌های مهم هنر سنگ‌نگاره در منطقه است ولی تاکنون این هنر به صورت یکجا و سیستماتیک و آکادمیک بررسی نشده است و با وجود اهمیت فراوان به جهت برخی مشکلات کمتر مورد توجه قرار گرفته است. بدون شک

۱- آناتی، امانوئل، ۱۳۷۷، ۱

پژوهش‌های دقیق و تخصصی بر روی این هنر می‌تواند بسیاری از وجوه ناشناخته‌ی فرهنگی، تعیین دقیق جایگاه فرهنگی و کاربرد معانی و مفاهیم این هنر را در این منطقه و ارتباط آن با حوزه‌ی فرهنگی شمال ارس (جمهوری آذربایجان) را آشکار سازد. در کتاب حاضر نقوش صخره‌ای حوضه‌ی مشگین‌شهر، اهر و ورزقان مورد بررسی قرار گرفته است. این پژوهش که به صورت علمی و آکادمیک بر روی سنگ نگاره‌های شمال شرق (آذربایجان) انجام گردیده است، می‌کوشد تا ضمن یک کار میدانی در منطقه و شناسایی، معرفی و تجزیه و تحلیل سنگ‌نگاره‌های آن به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

- ۱) نقوش صخره‌ای منطقه از نظر زمانی به چه دوره یا دوره‌هایی تعلق دارند و آیا می‌توان تاریخ‌گذاری قابل قبولی برای آنها ارائه داد؟
- ۲) سنگ‌نگاره‌ها، منطقه با نقوش صخره‌ای کدام مناطق و نواحی قابل مقایسه است؟
- ۳) بر اساس صحنه‌ها و نقوش موجود در این تابلوهای صخره‌ای، باور مردمان ترسیم‌کننده‌ی آنها چه بود و این صحنه‌ها نماد چه باورهای می‌باشند؟
- ۴) چه صحنه‌ها، فیگورها و مودینایی در سنگ‌نگاره‌های منطقه دیده می‌شود و کاربرد احتمالی آنها چه بوده است؟

با وجود اینکه در سراسر جهان بررسی نقوش صخره‌ای از سال‌های بسیار قبل آغاز گردیده است، اما این هنر در دو دهه‌ی اخیر مورد توجه باستان شناسان و انسان شناسان داخلی قرار گرفته است. آغاز مطالعات در این زمینه در ایران به حدود پنج دهه قبل برمی‌گردد. بررسی مک‌بورنی در غارهای میرماس (mirmelas)، هومیان (homyan) و برداسپید (bardespid) لرستان در سال ۱۹۶۹ م را باید آغاز این مطالعات به حساب آورد. نقوش میرماس میدان نبرد و سطریش را یک شکارگاه را نشان می‌دهد و در غار هومیان، نقوشی از انسان‌های اسب‌سوار وجود دارد. مک‌بورنی اغلب نقوش میرماس را قدیمی‌تر از دوره نئولیتیک (حداکثر ۷ تا ۶ هزار سال قبل) نمی‌داند، بنابراین با توجه به نقوش هومیان، نقوش مزبور باید جدیدتر باشند (بورنی، ۱۳۴۸: ۱۶-۴).

حمید ایزدپناه در دره‌هایی میرماس، سنگ‌نگاره‌های در کوه سرسرخن (sarsorxen) و در تنگه‌ی کرشورآب (korsurow) در کوه دوشه واقع در کوه‌دشت،

شناسایی کرد که با رنگ‌های قرمز و سیاه نقش شده بودند (ایزدپناه، ۱۳۴۸: ۱۲ و ۱۳). از مناطق دیگر زاگرس، اورامانات است که این نقوش برای اولین بار توسط لحافیان شناسایی شدند (لحافیان، ۱۳۷۹: ۱۴-۱۹). همین منطقه در سال ۱۳۸۴ توسط آقای قسیمی مورد بررسی قرار گرفت و نقوش حیوانی، انسانی و نمادین جدید مورد شناسایی قرار گرفت، که با روش کنده و با تکنیک کوبشی ایجاد شده بودند (gahsimi, 2007_p89_106).

در جنوب استان قزوین (شهرستان بوئین‌زهره) نیز نقوش مورد بررسی قرار گرفته است که تداوم وجود این نقوش به طرف شمال را نشان می‌دهد (ملا صالحی و دیگران، ۱۳۸۶: ۳۵-۴۰). در فلات مرکزی مجموعه نقوش دیگری از جمله در سنگ‌ستون شهرستان قم نیز یافت شده است. این نقوش بیشتر دارای نقش بزکوهی و صحنه‌های شکار است (محمدی صریان، ۱۳۸۶: ۶۱-۶۴). در دیگر مناطق فلات مرکزی ایران در استان‌های یزد و اصفهان نیز دارد، هایی بر وجود نقوش صخره‌ای در دست است، که از جمله سنگ‌نگاره‌های ارناں در جنوب شرقی شهر یزد و در اطراف کوهی بنام ارناں که شامل بزکوهی، انسان سوار بر مرکب سانی و کمان، انسان برهنه و پرندگان سمبلیک نیز وجود دارد (شهزادی، ۱۳۷۶: ۱۳۳-۱۴۲). شرق و شمال شرق ایران دارای گونه‌های مختلف سنگ‌نگاره از دوره‌های مختلف است. بعضی یا اشخاصی بدون هدف و منظور خاصی اقدام به حجاری بعضی علائم و نشانه‌ها به صورت اشکال مختلف بخصوص اشکال حیوانی، انسانی، هندسی و غیره کرده‌اند. شاید بتوان گفت که بعضی از رؤسا یا افرادی از عشایر که هر ساله به این منطقه کوچ می‌کنند خواسته باشند حضور خود و قبیله‌ی خویش را با حکاکی علائم و نشانه‌های قبیله‌ای در این محل هر ساله اعلام کنند. قمیسی، طاهر، ۱۳۸۵، ۱۸).

استان خراسان جنوبی و شهرستان بیرجند (بیر کند) دارای نقوش صخره‌ای زیبا و جالبی از دوره‌های مختلف زمانی (پیش‌از تاریخ و تاریخی) است. در استان خراسان رضوی و در دشت توس (دوز) سنگ‌نگاره‌های متعددی شناسایی شده است که در همان شیوه‌های سبکی سایر سنگ‌نگاره‌ها از نظر استرلیزه بودن و موضوع دارا است (بختیاری شهری، ۱۳۸۸: ۲۱-۴۳). در جنوب شرق ایران نیز شامل استانهای کرمان، سیستان و بلوچستان می‌باشد، دارای ارزنده‌ترین نقوش صخره‌ای است. در استان کرمان

سنگ‌نگاره‌های کمتری شناسایی شده است اما در بلوچستان از این نظر منطقه‌ای
نوشناخته است که دارای تنوع قابل توجهی است که در تپه شاه فیروز سیرجان آقای
فرهادی شناسایی انجام داده است (فرهادی، ۱۳۷۶: ۱۲-۱۹).

لازم به ذکر می‌باشد که شماره‌ی ۳ دوفصلنامه‌ی ایران شناسی (باستان پژوهی)
بهار و تابستان ۱۳۸۶ بصورت کاملاً اختصاصی و در یک شماره‌ی کامل به هنر صخره‌ای
اختصاص یافته است و در آن مقالات مختلفی از نقوش صخره‌ای نقاط مختلف کشور:
صخره نگاره‌های جنوب قزوین (دکتر ملاصالحی، سعیدپور و...)، نگاهی به نقوش صخره‌ای
فراهان (اراک، خسرو پوربخشنده)، بررسی نقوش غار چشمه‌سهراب، کرمانشاه (فریدون
بیگری، مرادی بیستونی و...)، نقوش صخره‌ی میوله؛ نویافته‌هایی در شمال کرمانشاه
سونیا شیدرنگ، معرفی نقوش صخره‌ای نویافته در کوه دختر رشم، دامغان (کوروش
روستایی) و غیره در آن به چاپ رسیده است. همچنین در همین شماره آقای قسریان
در مقاله‌ی به مثابه راهکارهای مطالعات نقوش صخره‌ی در ایران پرداخته است و
آقای قسیمی نیز در مقاله‌ی حداکثر تقریباً به صورت مفصل به پیشینه‌ی پژوهشی
درباره‌ی نقوش صخره‌ای ایران پرداخته‌اند که در کل منبع نسبتاً مناسبی برای
علاقمندان و محققان در این زمینه می‌باشد. که مقالات مختلفی از نقاط گوناگون کشور
در آن به چاپ رسیده است.

اما در منطقه‌ی شمالغرب ایران در در دهه‌ی اخیر پژوهش‌های مختلفی آغاز
گردید، که تحقیقات میدانی آقای حافظزاده در منطقه‌ی اطراف روستای لیقلان
هوراند (اهر) از کارهای آغازین منطقه به شمار می‌آید البته باید عنوان نمود که
تحقیقات منطقه‌ی آنجیران (خره هنجیران) در استان آذربایجان غربی پیش از این انجام
گردیده بود. اما با آغاز مطالعات آقای حافظزاده و همکاران. توجهات به سمت
مرکزی و شمال شرقی آذربایجان معطوف گردید و از آن پس محققان به انجام پژوهش
در این مناطق روی آوردند که حاصل آن تابحال مقالات گوناگون عملی داخلی و بین
المللی و کتاب‌های با موضوع نقوش صخره‌ای بوده است.

بهتر است عنوان نماییم که بیشترین کارهای علمی بر روی نقوش صخره‌ای منطقه
توسط جناب آقای دکتر رفیع‌فر انجام گرفته است که مهم‌ترین محاصل آنها کتابی با
عنوان: ((سنگ نگاره‌های ارسباران)) می‌باشد، که به صورت کاملتر و جامع به بررسی و

تشریح نقوش صخره‌ای منطقه‌ی معرفی شده لیقلان (هوراند) پرداخته‌اند. البته قبل از این کتاب و در سال ۱۳۸۱ مقاله‌ی تحت عنوان: «سنگ نگاره‌های ارسباران (سونگون)» توسط دکتر رفیع فر در فصل نامه‌ی انسان‌شناسی (ص ۴۴ تا ۷۵) به چاپ رسید که در آن منطقه‌ی قوشا داغ در شهرستان ورزقان مورد بررسی قرار گرفت. سنگ نگاره‌های منطقه‌ی سونگون عمدتاً در بخش جنوبی قوشا داش قرار دارند. این آثار که بصورت نقوش کنده‌کاری و نقاشی شده هستند در لابه‌لای تخته سنگ‌ها و همچنین پناهگاه‌های صخره‌ای طبیعی قابل شناسایی می‌باشند» (رفیع فر، جلال الدین، ۱۳۸۱). نقوش صخره‌ای منطقه را دکتر رفیع فر در سه محل با نام‌های (۱) پناهگاه اصلی (۲) پناهگاه کوچک (۳) مجموعه‌ی سوم در روی فرو رفتگی‌های کوچک بررسی و مورد تشریح قرار دادند که در این بین ۱۰۰ نقش حیوانی در گروه‌های مختلف، ۶۰ نقش انسانی که حالت‌های «وناگو» یستایی را دارند و نقوش هندسی و نمادین دیگر مشخص گردیده است.

در سال ۱۳۸۶ مقاله‌ی «انسان‌شناسی نقوش صخره‌ای شهریری (قلعه ارجق) در مجله‌ی باستان‌پژوهشی» (سال دوم شماره ۲) به چاپ رسید که در این مقاله خانم شقایق هورشید به بررسی سنگ نگاره‌های منطقه پرداخته‌اند. شهریری (پیرازمیان) در دهستان پیرازمیان بخش لاهرود شهرستان مشین شهر واقع است. این محوطه از جمله سایت‌های دارای نقوش صخره‌ای می‌باشد که در حاشیه‌ی رودخانه‌ی قره‌سو واقع گردیده است و قره‌سو از سه جهات: جنوب شرقی، شرق و شمال شرقی این محوطه جریان دارد.

در سال زمستان ۱۳۹۳ پایان نامه‌ی تحت عنوان «نقوش صخره‌ای ارسباران» توسط آقای فریبرز کریمی در دانشگاه آزاد شبستر مورد پژوهش و دفاع قرار گرفت. در این پایان نامه دو سایت اوو دره‌سی و دوه دره‌سی در روستای دیکه از ناحیه دهستان مجیدآباد هوراند مورد بررسی و تشریح قرار گرفتند که تابلوهای محوطه‌های مزبور دارای انواع نقوش حیوانی، انسانی، هندسی و نمادین بودند.

آخرین بررسی‌های انجام گرفته‌ی منطقه‌ی شمالغرب توسط محمد کاظمی از زمستان سال ۱۳۹۲ تا تابستان ۱۳۹۳ انجام پذیرفت، که در کل ۱۱ محوطه مورد بررسی میدانی قرار گرفت که ماحصل بصورت کتاب حاضر ارائه می‌گردد.